



Uit de put

*een boekband als nieuw bewijs voor een cultureel netwerk in
noordoost-nederland aan het einde van de middeleeuwen*

Jos. M.M. Hermans

Geleerdheid in Groningen rond 1500: deel van een geheel

Al enige tijd is er een groeiende belangstelling voor de voorgeschiedenis van de huidige Rijksuniversiteit, die pas na de Middeleeuwen, in 1614, gesticht is. In de 15e eeuw, zeker in het laatste kwart, bestond er in Stad en Ommelanden van Groningen een tamelijk bloeiend cultureel leven. Geleerde priesters en leken uit Groningen corresponderden met gelijkgestemden in de IJsselstreek, in Ostfriesland en in Westfalen, en met een zekere regelmaat kwamen ze bij elkaar; – rond 1500 was er sprake van de ‘Aduarder Academie’, later zo genoemd naar een plaats voor hun ontmoetingen. Belangrijke Groningers als Rudolf Agricola, Wessel Gansfort en Jacob Canter hoorden in die kring, evenals (van elders) Rudolf Lange, Anton Vrije, Frederik Moorman en Alexander Hegius¹. Er was sprake van een zo hoge standaard van Latijn (en een zo groot gevoel van eigenwaarde) dat men zelfs leerboeken in de handel bracht waarin men naast brieven van Cicero ook eigen werk als schoolvoorbeeld liet afdrukken².

Onderzoek naar de intellectuele geschiedenis, ook van Groningen, wordt om begrijpelijke redenen meestal uitgevoerd aan de hand van bewaard gebleven teksten, in boeken en brieven, in handschriften en oude drukken uit de tijd zelf dan wel vermeldingen daarvan in briefwisselingen, archiefvermeldingen zoals testamenten of rekeningen en in verhalende bronnen zoals geschiedverhalen. Daaruit kan ook worden opgemaakt dat er culturele netwerken bestonden op het terrein van de boekproductie, de handel en het gebruik. Hele handschriften en drukken reisden van IJsselstreek en Westfalen naar het Noorden en omgekeerd om erin te lezen of eruit te kopiëren. Zwolse handgeschreven getijdenboeken reisden naar Groningse en Friese gebruikers, zoals Groningse en Friese handschriften in de richting van Zwolle en Deventer vertrokken³.

Maar niet alleen boeken reisden, zoals gezegd, ook mensen. Al langer was bekend dat Wessel Gansfort (ca. 1410-1489) geregeld op de Agnietenberg vertoefde, een belangrijk Windesheims klooster bij Zwolle. Boekgebonden onderzoek leerde dat één van de (schaarse) boeken uit Wessels bezit in feite een deel van dat netwerk reflecteert. In de Universiteitsbibliotheek te Groningen berust een klein, elegant handschriftje met daarin een tekst van Cicero (‘de officiis’)⁴. Nu moet, om eerlijk te zijn, gemeld worden dat de toeschrijving aan Wessel niet honderd procent zeker is. Er staan in het handschrift in een heel klein kriebelschrift aantekeningen, waarvan in een andere hand genoteerd is dat ze van ‘ille Wesselus’, die beroemde Wessel, zijn. De identificatie is niet zonder belang: ze werd opgetekend

1. Zie Akkerman 1988, 1989 en 1997, Santing 1992 en Van der Laan 1998.
2. Over het Latijn vooral nu Akkerman 1997 en Van der Laan 1998.
3. Hermans 1997 en Hermans/Peters 1997; Wierda 1995.
4. Brugmans 1898, 73; Hermans 1996, m.n. 24-25.

door Regnerus Praedinius (ca. 1510-1559), de in zijn tijd al fameuze rector van de Latijnse School te Groningen. En Praedinius wist van wanten: hij had, naar verluidt, een hele verzameling Wesseliana, waaronder 's mans schedel, dus als iemand de schrijfhand herkend zal hebben, moet hij het geweest zijn.

Het boekje telt 75 bladen perkament en meet ca. 78 × 111 mm. Het schrift laat vermoeden dat het in de Zuidelijke Nederlanden geschreven werd, rond het midden van de 15e eeuw. Aantrekkelijke gedachte is dan dat Wessel het bij voorbeeld uit de universiteitsstad Leuven meegebracht heeft. Opmerkelijk is dat de later aangebrachte versiering op de beginbladzijde van de tekst niet Zuidnederlands oogt en veeleer aansluit bij modes in de IJsselstreek. Schrijven en decoreren geschiedde vaker op verschillende plaatsen en dat element zou dan mogelijk later aangebracht zijn in of in de omgeving van Zwolle tijdens een van Wessels verblijven daar. En, zoals inmiddels goed bekend is, bestond in Wessels dagen te Zwolle een zeer bloeiende productie van handschriften en drukken⁵.



Afb. 1. Voorplat van een boekband, UB Groningen, hs. 158; uit het bezit van o.m. Wessel Gansfort (c. 1410-1489) en Regnerus Praedinius (1510-1559). Foto: Centrale Fotodienst, Rijksuniversiteit Groningen.



Afb. 2. Fragment van een boekband, gevonden bij de opgraving op de plaats van de Latijnse School Foto: Centrale Fotodienst, Rijksuniversiteit Groningen.

Een extra verwijzing naar Zwolle vinden we in de boekband, waar we op voor- en achterplat een afdruk vinden van een paneelstempel (afb. 1). De afbeelding stelt een pelikaan voor die zich in de borst pikt om met eigen bloed de jongen te voeden (een symbool voor Christus, uiteraard een bekend thema in die dagen). Als randschrift staat vermeld 'Thesus' (boven), 'Maria' (beneden), 'Sum

5. Vgl. Wierda 1995; Hermans/Peters 1997.

Pellicano' en 'similis factus' (links en rechts). De hier gebruikte paneelstempel komt ook wel op andere boekbanden voor, maar is toch wel zó uitzonderlijk dat een nader onderzoek op de plaats is. Sedert ruim een decennium is in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag een centraal register van wrijfsels en wrijfselekopieën van boekbandenmateriaal in de Nederlanden, waarin ook redelijk wat Noordost-Nederlands en Noordwest-Duits materiaal opgenomen is⁶. Het onderzoek gaat voort, onder meer als systematische inspectie van het oude bindwerk in het Gemeentearchief van Zwolle (waar ook vele tientallen laat-middeleeuwse handschriften en gedrukte boeken bewaard worden). Het aardige is, dat we 'ons' stempel ook aantreffen op bindwerk dat met grote zekerheid gerelateerd kan worden aan het Zwolse Fraterhuis en daar vermoedelijk werd geproduceerd.

De vondst - een Vondst

Zover stond onze kennis een jaar of vijf geleden, en zonder nieuw materiaal komt de wetenschap dan niet verder. Een enkele maal duikt opeens uit onverwachte hoek iets op dat de voorzichtige gedachtengang over 'hoe het geweest moet zijn' kan ondersteunen. Voor de netwerken rond de Latijnse School kwam dat aan het licht in de zomer en herfst van 1993. De opgraving op het terrein waar de uitbreiding van het Provinciegebouw voorzien was, bracht veel en velerlei opmerkelijke vondsten aan het licht. De rijke oogst was niet verrassend, gezien de locatie in het hartje van de binnenstad. De aard van een groot deel van het gevondene weerspiegelde 'de geschiedenis van de plek', waar immers in de Late Middeleeuwen, grofweg tot 1600, de Latijnse School gestaan had. Zo trof men uiteraard overblijfselen uit de dagelijkse praktijk van het schoolleven, waaronder ook allerhande schrijfgerei, een bundeltje witbeschilderde houten plankjes (samen een 'codex', een boekje), enige resten van bindwerk en ook stukjes al dan niet beschreven perkament⁷.

In dit verband is de mooiste vondst een tamelijk onooglijk stukje van een lederen boekband, te weten een stukje leer waarop met enige moeite nog iets van een afbeelding herkenbaar is (afb. 2). Van de inhoud: perkament of papier, laat staan van wat daarop stond is niets over – zoals meestal met boeken die uit de grond komen⁸. Vergelijking met het eerder besproken handschrift maakt zonneklaar dat we hier te maken hebben met bindwerk dat uit dezelfde binderij moet stammen als het boekje dat zeker van Praedinius is geweest, en dat – als we hem mogen geloven – in de late 15e eeuw vermoedelijk aan Wessel Gansfort toebehoorde. Dat we het fragment aantreffen in de beerput van de Latijnse School wekt de indruk dat men zich ook in de 16e eeuw wellicht 'met een boekje in een hoekje' terugtrok, maar erg aannemelijk is dat niet. De algemene vondstomstandigheden wijzen erop dat het hier gaat om het 'schijthuis' van de gehele school, in gebruik in de eerste helft van de 16e eeuw, zodat we eerder te maken zullen hebben met een afgedankt boekje, dan met iets dat als 'ongelukje' in de drek gevallen is: zó ging men in geleerde kringen met handschriften vermoedelijk niet om.

6. Over het systeem: Cockx-Indestege/Storm van Leeuwen 1991. Hermans 1995.

7. Vergelijk ook voor afbeeldingen: Hermans/Huisman 1996, 20-25.

8. Vgl. Hermans/Huisman, 1996, frontispice, 32 en achterplat.

Wat is nu het aardigste van deze vondst? We zagen dat uit verhalende bronnen, uit briefwisselingen en uit bewaard gebleven boeken duidelijk was dat er in de grote bloeitijd van Groningen, rond 1500, levendige betrekkingen bestaan hebben tussen Groningers en andere geleerden in een wijde kring eromheen. Men ruilde en stuurde elkaar boeken en teksten. Contacten op het terrein van boekproductie op de ene plaats en gebruik op een andere stond voor de betreffende regio ook al vast, zij het uit een – zij het gering – aantal handschriften en boekwerken. Een van de productiecentra betrof Zwolle, waar bij devote handschriften een relatie naar het Groningse patriciaat gelegd kon worden⁹. Bij één stukje Zwols bindwerk gaat het om een tekst van Cicero, waarbij alles wijst op een humanistische georiënteerde stad-Groninger, Wessel Gansfort.

Deze nieuwe archeologische vondst, hoe bescheiden ook, biedt een prachtige aanvulling op het bekende bewijsmateriaal. In het midden van de 16e eeuw was het intellectuele netwerk uit de late 15e eeuw in Groningen, zeker in kringen rond de Latijnse School en Praedinius, nog goed bekend en waren de resten kennelijk niet uniek. Wat voor tekst in het bandje zat, zullen we niet weten. Zelfs blijft ongewis waar en hoe het boekje uiteindelijk zijn laatste dagen doorbracht. Zóveel is zeker dat het eens ongetwijfeld zozeer geschatte perkament of papier in het schijthuis een wel zeer oneervol einde gevonden heeft.

Literatuur:

- Akkerman, F. en A.J. Vanderjagt (red.), *Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485). Proceedings of the International Conference at the University of Groningen 28-30 October 1985*. Leiden, 1988.
- Akkerman, F., "Onderwijs en geleerdheid in Groningen tussen 1469 en 1614", in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt (red.), 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. *Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum, 1989, 13-29.
- Akkerman, F., "Lateinische Prosa in Groningen von 1469 bis 1523", in: Hermans/Peters (1997), 121-142.
- Brugmans, H., *Catalogus codicum manu scriptorum Universitatis Groninganae Bibliotheca*. Groningen, 1898.
- Cockx-Indestege E. en J. Storm van Leeuwen, "Boekbandstempels. Systeem voor het ordenen van wrijfsels" in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 62, 1991, 1-98.
- Hermans, Jos.M.M., "The Study of Medieval and Renaissance Bookbindings in the Low Countries. Some recent research-tools", in: *Gazette du Livre Médiéval* 27, 1995, 34-39.
- Hermans, Jos.M.M. en G.C. Huisman (red.), *Aan de ketting. Boek en bibliotheek in Groningen voor 1669*. Groningen, 1996.
- Hermans, Jos.M.M., "Lokale und interregionale Aspekte von Laien, Lektüre und Buchmarkt in den nordöstlichen Niederlanden im Spätmittelalter", in: Kock, Th. en R. Schlusemann (red.), *Laienlektüre und Buchmarkt im spätmittelalter*. Frankfurt a/M, 1997, 161-186.
- Hermans, Jos.M.M. en R. Peters (red.), *Humanistische Buchkultur. Deutsch-Niederländische Kontakte im Spätmittelalter (1450-1520)*. (Niederlande-Studien, 14). Münster-Hamburg, 1997.
- Laan, A.H. van der, *Anatomie van een Taal. Rodolphus Agricola en Antonius Liber aan de wieg van het humanistische Latijn in de Lage landen (1469-1485)*. Groningen, 1998 (diss. RuG).
- Santing, C.G., *Geneeskunde en humanisme: een intellectuele biografie van Theodericus Ulsenius (c. 1460-1508)*. Rotterdam, 1992 (diss. RuG).
- Wierda, L.S., *De Sarijs-handschriften. Studie naar een groep laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek (voorheen toegeschreven aan de Agnietenberg bij Zwolle)*. Zwolle, 1995 (diss. RuG).

9. Wierda 1995, m.n. 166-168, waar o.m. de familie Ten Grave en Coenders genoemd worden.